

רבי אשתורי הפרחי חלוץ חוקרי ארץ ישראל

על גדר, גדור ועבר הירדן:

עיונים בפרשנותו הגאוגרפית
של רבי אשתורי הפרחי לספרות חז"ל

ירון זילברשטיין

היסטוריה | הגות | ריאליה

בעקבות כנס מחקרי שנערך במכללת אפרתה
במלאת 700 שנה לעליית רבי אשתורי הפרחי לירושלים

עורכים: ישראל רוזנסון ושלמה גליקסברג

הוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה
ירושלים, תשע"ה (2015)

עריכה לשונית

**ד"ר סיגלית רוזמרין
חנה פורטגנג**

מזכירת המערכת

שלומית זמיר

מסת"ב: 3-14-7234-965-978

©

כל הזכויות שמורות להוצאת אפרתה
מיסודה של מכללת אפרתה

רח' בן יפונה 17

ת"ד 10263 ירושלים 9110201

טל' 02-6717744, פקס' 02-6738660

דוא"ל: efrata@macam.ac.il

עיצוב והפקה:

שילה • ברכץ בית אל

טל' 02-9973875, פקס' 02-9971022, shilo_b@netvision.net.il

תוכן העניינים

7	פתח דבר	
9	הנצחתו אחרי כשבע־מאות שנה - אשתורי הפרחי -	ישראל רוזנסון ויוסי שפנייר
11	רבי אשתורי הפרחי וזיהוי הצמחים - בין חקירה למסירה	חיים צבי אלבום
21	תרומתו של רבי אשתורי הפרחי למחקר עבר הירדן	חיים בן־דוד
32	שיטתו של אשתורי הפרחי וזיהויו את עקרון עם קיסרי בת אדום	אהרן דָמסקי
45	מקרא מגילה בערים מוקפות חומה מימות יהושע בן נון בספר 'כפתור ופרח'	יהודה זולדן
61	על גדר, גדור ועבר הירדן: עיונים בפרשנותו הגאוגרפית של רבי אשתורי הפרחי לספרות חז"ל	ירון זילברשטיין
78	שיטת רבי אשתורי הפרחי בקדושת ארץ ישראל	יצחק ספיר
89	סוגלים סגנוניים בספר 'כפתור ופרח' לרבי אשתורי הפרחי	סיגלית רוזמרין
110	ענייני קדושה בכפתור ופרח: א. תפילותיו של אשתורי הפרחי ב. תפיסת המקום הקדוש של אשתורי הפרחי	ישראל רוזנסון
139	בחינת נוסח פרשני ימי הביניים המצוטטים ב'כפתור ופרח' בהשוואה לפירושיהם בכתבי היד	דוד שניאור
147	שני ראשונים - כה רחוקים, כה קרובים - שקיעין אשתוריים בכתיבתו של יהוסף שווארץ, בעל 'תבואות הארץ'	אבי ששון
165	במפתו וברגליו - על אשתורי הפרחי כגאוגרף היסטורי	עמיחי שוורץ

רשימת המחברים המשתתפים בקובץ

מכללת אורות ישראל	ד"ר חיים צבי אלבוים
המכללה האקדמית כנרת	פרופ' חיים בן דוד
אוניברסיטת בראילן	פרופ' אהרן דמסקי
מפקח מרכזי לתלמוד ותורה שבעל פה במשרד החינוך; מרצה במדרשה לנשים, אוניברסיטת בר אילן	הרב ד"ר יהודה זולדן
מכללת חמדת הדרום	הרב ד"ר ירון זילברשטיין
אוניברסיטת בראילן, מכללת אורות ישראל	ד"ר יצחק ספיר
מכללת אפרתה	ד"ר סיגלית רוזמרין
מכללת אפרתה	פרופ' ישראל רוזנסון
דוקטורנט במחלקה למורשת ישראל באוניברסיטת אריאל בשומרון; מורה לשל"ח במשרד החינוך	עמיחי שורץ
מכללת שאנן	ד"ר דוד שניאור
מכללת אשקלון	ד"ר אבי ששון

על גדר, גדור ועבר הירדן: עיונים בפרשנותו הגאוגרפית של רבי אשתורי הפרחי לספרות חז"ל ירון זילברשטיין

עובד באחד הצימרים מסביר לי על צמחיית בית לחם הגלילית... מעניין מאוד, אבל בשבילי זה כבר אבוד. את נעוריי ובחרותי עשיתי בישיבה ושם ידענו חלוקה אחת בלבד: עץ פרי ועץ נוי. הרי נאמר "תדשא הארץ דשא עשב", ובישיבה כל העשבים והדשאים אחד. אין בישיבה כלנית הסלע...¹

מבוא

רבי יצחק הכהן, המכונה אשתורי הפרחי,² שסייר בארץ ישראל בשנים 1315-1322,³ נחשב לחלוץ חוקרי ארץ ישראל. קליין כינהו: "ראש וראשון לכל חוקרי הטופוגרפיה של ארץ-ישראל",⁴ ואילו לונץ הכתירו בתואר: "הראשון שבחוקרי ארץ הקודש".⁵ עליית רבי אשתורי הפרחי לארץ השתלבה במגמת התחדשות העלייה לארץ ישראל,⁶ ובמקומות רבים בספרו הביא מסורות מגוונות שהתחדשו לו בארץ ישראל, כגון קריאת מגילת אסתר ב-"ד וב-ט"ו באדר בירושלים ובגוש חלב,⁷ עלייה לרגל לירושלים בחגים ובמועדים ועוד.⁸

1. ברוך, תשס"ה.

2. לדיון במקור שמו ראו: לונץ, תש"ס, עמ' XXVI.

3. וכך כתב עליו לונץ: "לא מהר בכתיבת ספרו זה עד אשר עבר את ארץ ישראל לגבולותיה, עריה וכפריה. לא חדש ימים ולא שנה תר את ארה"ק, כי אם שבע שנים תמימות..." (לונץ, תש"ס, עמ' XXXII).

4. קליין, תרפ"ג, עמ' 6.

5. לונץ, תש"ס, עמ' XXIII.

6. פראוור, תשל"ד, עמ' 106-107; ריינר, תשמ"ח.

7. לונץ, תש"ס, פרק ח, עמ' קמא. לדיון במסורות אלו ראו: זולדן, תשע"ג, עמ' 27-28, 237, 256-257.

8. ראו: לונץ, תש"ס, ו: "ומה שאנו נוהגין עם אחינו אנשי גאולתינו יושבי הארץ כאנשי סין, וחמת דמשק, צובה, מצרים ואסכנדריה לעלות לירושלם בחגים ובמועדים אינו אלא מפני עגמת נפש, רוצה לומר להרבות עגמת נפש".

בספרו כפתור ופרח עסק רבי אשתורי הפרחי במגוון היבטים של המצוות התלויות בארץ, בזיהוי מקומות בארץ ישראל, בבריור גבולות הארץ ונחלות השבטים ובהיבטים גאוגרפיים נוספים.⁹ בספרו זה יש תערובת של היסטוריה, גאוגרפיה והסתכלות בטבע¹⁰ עם שימוש נרחב במקורותיה המגוונים של ספרות חז"ל: משנה ותוספתא, מדרשים, תלמוד ירושלמי ותלמוד בבלי ועוד.¹¹ לדעת פראוור התייחד רבי אשתורי הפרחי משאר חוקרי ארץ ישראל, כיוון שהיה הראשון 'שבא ותלמודו בידו'.¹² במאמר זה נבקש להדגים בקצרה את דרך שימוש של רבי אשתורי הפרחי בספרות חז"ל כחלק מדיון מקיף שאנו מעוניינים לייחד לדרך טיפולו של רבי אשתורי הפרחי בהיבטי ריאליה בתלמוד הירושלמי. חומר רב בענייני גאוגרפיה והיסטוריה מצוי במקרא ובמקורות חז"ל, ותקצר היריעה מלפרט. ואולם תחום ידיעת הארץ לא נתפס בספרות הרבנית בימינו כתחום העומד בפני עצמו שראוי לייחד לו דיון נפרד.¹³ את היחס הזה של גדולי התורה לתחום היטיב לאפיין הרב חיים יעוזר גרודזנסקי (1863-1940, להלן: הרח"ע), מגדולי הרבנים בליטא:

גדולי התורה מאז ומעולם לא שמו ליבם להעמיק בדברי הימים לבני ישראל, אף כי לכתוב בספר תולדות גדולי וחכמי ישראל מדור דור... גם הגדולים המועטים אשר התעסקו בדברי הימים, היו מעשיהם בזה בדרך מקרה ובדרך אגב, ומבחרי עתותיהם הקדישו לידיעת התורה... בה שמו מעינם לכל מקצועותיהם ומשם שאבו גם ידיעת דברי הימים. בדברי רבותינו העמיקו חקר ולא בתולדותיהם ומקומות מושבותיהם.¹⁴

בדבריו אלו ביקש הרח"ע ליצור הבחנה ברורה בין תחום הלימוד הרצוי ללומדי תורה שהוא 'דברי רבותינו', ובין תחומים אחרים של היסטוריה וגאוגרפיה, שבהם אין לעסוק. דומה כי דברי הרח"ע באים בעיקר כנגד הקסם הרב שתפס העיסוק בגאוגרפיה ('מקומות

9. זאת נוסף על תחומים הלכתיים נוספים, כגון אישות, סדר הדין ועוד.

10. פראוור, תשל"ד, עמ' 108. יש לציין כי לדעת פראוור: "קרוב לוודאי שיד היתה לו בחכמת הרפואה" (פראוור, תשל"ד, עמ' 106). וכך דעת עמר, תשנ"ג, עמ' רסה הערה 15. סיוע לדעה זו אפשר להביא מלונץ, תש"ס, פרק נו, עמ' תשמג: "לעונן הוא אל קטף ויש ממנו הרבה בארץ הערבה ונודע לכל בשווא עוצר השלשול, ועלהו נוטה אל הלובן ויש בו מעט מליחות וקורין לו אל מלחה".

11. יש להעיר כי רבי אשתורי הפרחי השתמש גם בידיעות כלליות, כגון בספרי אריסטו (לונץ, תש"ס, פרק י, עמ' רג). לדרך שימוש בספרי אריסטו יש לייחד דיון נפרד.

12. פראוור, תשל"ד, עמ' 107.

13. שם.

14. גרודזנסקי, תרס"ח. מעניין לציין כי משה בלוי (1885-1946, מראשי אגודת ישראל בירושלים) ניסה להקים בית ספר לבנות בירושלים שבו ילמדו עברית וכן גאוגרפיה באמצעות מפות, אך נתקל בהתנגדות הקנאים (פרידמן, 1988, עמ' 361). יש לציין כי גם כיום אפשר לזהות במגזר החרדי פערים הקשורים לשימוש בכלים חזותיים בתהליכי הוראה, ראו למשל: זילברשטיין, תשע"ב, עמ' 99.

מושבותיהם), בדומה לתחום ההיסטוריה החל מהמאה ה-19 ואילך.¹⁵ רבי אשתורי הפרחי לא היה שותף לתובנה זו (המאוחרת לו בזמן), וניכר מכתבתו כי ביקש לשלב את הרקע הראלי עם דברי ההלכה ולקשור ביניהם קשר הדוק.

רבי אשתורי הפרחי כתב כי זיהוי מקומות היישוב הקדומים בארץ ישראל "חביב אצלי מחיפוש מקומות הכוכבים ברקיע ואף על פי שהעניין היום דומה לו. וזה שהכל יודעין שיש ברקיע י"ב מזלות וכ"ח מחנות הירח ושמונה צורות והכל מ"ח צורות".¹⁶ הייתה זו נטייה אופיינית לימי הביניים לראות במדע האסטרונומיה (ובהשלכותיו המעשיות) תחום דעת מרכזי שעל כל אדם משכיל לעסוק בו. בדברים אלו עמד רבי אשתורי הפרחי על נטייה שככל הנראה הייתה קיימת מאז ומעולם: העדפת עיסוק בתחומים שאינם פרקטיים אך מושכים את הלב על פני עיסוק בשילוב תחומי הלכה וריאליה המעשיים והרלוונטיים לחי היום־יום.

מה הייתה מטרתו המרכזית של רבי אשתורי הפרחי בכתבת ספרו זה? לדבריו: "עכשו בלכתך בדרך ממקום למקום, תדע אם תדע, למי אתה, ואנה תלך".¹⁷ במילים אחרות, רבי אשתורי הפרחי ביקש ליצור בקרב לומדי התורה אוריינטציה גאוגרפית בנוגע לשמות המקומות והאתרים הנזכרים בתורה ובספרות חז"ל, ועל רקע זה אפשר להבין גם את התעניינותו בראליה של פרשיות מקראיות.¹⁸

עמר ציין כי אפשר לחלק את עבודת רבי אשתורי הפרחי בתחום זיהוי הצמחים השני חלקים: רוב הזיהויים בספרו מובאים מתוך מקורות ספרותיים קדומים לו. חלק נוסף הוא זיהוי אישי של צמחים, שאפשר לאתרו לפי המילים: 'דע', 'ראיתי', 'שמעתי', וכן באזכור

15. נאריך בנושא זה במקום אחר. במסגרת זו נסתפק בציטוט הפילוסוף והוגה הדעות מישל פוקו (1926-1984): "ידוע לכול שההיסטוריה הייתה הדיבוק הגדול שאחז במאה ה-19: תמות של התפתחות ועצירה, משבר ומחזוריות, צבירה של עבר..." (פוקו, 2010, עמ' 7).

16. לונץ, תש"ס, פרק יא.

17. שם. דוגמה נוספת לכיוון כתיבה זה אפשר לראות בחיבור תוצאות ארץ ישראל לתלמיד אנונימי של הרמב"ן, שהביא מעין מדרוך לעולה הרגל היהודי בארץ ישראל (אסף, תרפ"ח, עמ' נא-ס).

18. בפרק טז ייחד רבי אשתורי הפרחי מקום למגוון דיונים, כגון קניין גורן ארוונה היבסי, דמי מכירת יוסף, התשלום על מערת המכפלה ועוד (לונץ, תש"ס, עמ' תיא-תיג). ראו למשל את דבריו באשר לדמי מכירת יוסף, המלמדים על דרך חשיבתו של רבי אשתורי הפרחי באשר לפרשנות סוגיות מקראיות: "נרצה לידע דמי מכירת יוסף הצדיק ע"ה שאמר הכתוב (בראשית לו, כח) בעשרים כסף. כבר קדם כי כסף, סלע, שקל הכל אחד, א"כ הם סלעים. ולפי זה לעבד נמכר יוסף לשיטת רש"י ז"ל בעשרה אוקיא כסף, שהם זקוק אחד ורובע, שהם ס"ב טורניש וחצי, שהם קכ"ה דרהם. וכסף הנזכר עליו סלע היה לא גרה, שאם אינו כן אלא שהוא גרה לא יהיה קניינו אלא ז' דרהם וחצי וזה נמנע. ועוד דאמרינן בירושלמי, (שקלים פ"ב ה"ג מו ע"ד) פרק מצרפין רבי ברכיה ורבי לוי בשם ריש לקיש אמר לפי שמכרו בכורה של רחל בעשרים כסף יהא כל אחד ואחד פודה את בנו בעשרים כסף, ולפי זה הירושלמי כסף האמור לגבי יוסף הוא ז' או דינר, ויבא הענין כעובדא דרב אשי דלעיל ולא היו דמי מכירתו אלא ה' סלעים. ורבי' סעדיה תרגם כ' דרהם".

המונח 'ארץ כנען'.¹⁹ לדבריו, חשיבותו של רבי אשתורי הפרחי בתחום זיהוי הצמחים היא בעיקר בייצוג את המציאות שרווחה בימיו. בן אליהו מציין כי המפה המנטלית, שהיא האופן שבו מצטייר המרחב בתודעת הפרט או הקבוצה, מורכבת מאינטראקציה ראשונית עם המציאות בשטח ומאינטראקציה משנית שהיא השימוש במקורות ספרותיים העוסקים במרחב זה.²⁰ במאמרנו ניעזר באבחנות אלו, כדי להבין מתי השתמש רבי אשתורי הפרחי בפרשנותו לספרות חז"ל ב"טבעה, מזגה וקדמוניותה"²¹ של ארץ ישראל שהכיר מקרוב. במאמר קצר זה נביא שלושה דיונים של רבי אשתורי הפרחי המשלבים גאוגרפיה ומקורות הלכתיים ועוסקים בשני מקומות המצויים בעבר הירדן המזרחי: גדר וגדור, וכן באופיו היישובי של עבר הירדן המזרחי בתקופת התנאים.²² מטרת הדיון תהיה להצביע על המתודה שנקט רבי אשתורי הפרחי בפרשנותו הראלית לספרות חז"ל.

'ומחנתא דגדר מהך גיסא'

המקור הראשון שננתח עוסק בגבולה הצפוני והמזרחי של ארץ ישראל:

אמר רבי יצחק בר יוסף אמר רבי יוחנן: ארץ ישראל אין חייבין עליה משום רשות הרבים. יתיב רב דימי וקאמר לה להא שמעתא. אמר ליה אביי לרב דימי מאי טעמא אילמא משום דמקיף לה סולמא דצור מהך גיסא ומחנתא דגדר מהך גיסא (בבלי, עירובין כב ע"א-ע"ב).

כידוע, בספרות חז"ל יש כמה מערכות גבולות לעניינים הלכתיים שונים.²³ במקור שלפנינו קובע רבי יוחנן, גדול אמוראי ארץ ישראל, כי לארץ ישראל אין דין של רשות הרבים. לאמירה זו חשיבות רבה באשר למעמד איסור הוצאה בין רשויות בשבת.²⁴ אביי, האמורא הבבלי, מבקש להבין מהי המציאות הגאוגרפית בשטח שהובילה לקביעתו זו של רבי יוחנן, וכך כתב רבי אשתורי הפרחי:

19. עמר, תשנ"ג, עמ' רסו-רסח.

20. בן אליהו, תשע"ד, עמ' 17-18.

21. לונץ, תש"ס, עמ' XXXIV.

22. לדיון זה היו גם השלכות הלכתיות, כגון על קריאת מגילה ב-ט"ו באדר בחלק מערי עבר הירדן המזרחי, כדן ערים המוקפות חומה מתקופת יהושע בן נון, וראו למשל את דברי הר"ש דבליצקי בתוך: אליצור, תש"ם, עמ' 129-128.

23. ראו לאחרונה בן אליהו, תשע"ד.

24. עם זאת יש לבדוק אם מטרת רבי יוחנן הייתה להקל על יהודי ארץ ישראל רק בתחום הלכות השבת, או שמא רצה להדגיש כי שני מקומות אלו (או אחד מהם) הם גבול הלכתי של ארץ ישראל גם בתחומים הלכתיים נוספים, ועוד צריך עיון.

פי' האי מימרא לא ידעתיו עד כי זכני אלהי וראיתי שני המקומות הללו. ודע כי סולמא דצור אינו בזה מקום נהר, כי כמה נהרות יש כיוצא בנהר צור. אלא מסתברא שהיא המקום שקורין לו בערבי אלנאוואקי"ד, והוא מקום צר אין דרך לנטות ימין ושמאל, גבוה מאד ותחתיו ביושר בתהום [רבה] הים הגדול. לא יוכל אדם לעבור אלא כבני מרון, ודומה הוא אל שער או אל פתח וכן פי' אותו רש"י, זכרנוהו פרק י"א. ומחתנא דגדר פי', מורד גדר הצפוני מערבי. וזה שהרי גדר על ההרים הגבוהים ואם תרצה לרדת אל הערבה תרד אל בקעת המים החמים ופניך לים כנרת, והיא בקעה עמוקה.²⁵

את תחילת דבריו פתח רבי אשתורי הפרחי בהצהרה 'לא ידעתיו',²⁶ כלומר אי־אפשר להבין את המקומות שמזכיר התלמוד בהקשר זה בלא בדיקה פיזית של המקום עצמו (האינטראקציה הראשונית שהזכיר בן־אליהו לעיל). לאחר פתיחה זו דן רבי אשתורי הפרחי במיקום 'סולמה של צור'. בתחילה דחה דעה מקובלת (שאיננה מובאת כאן) כי מדובר בנהר. ייתכן שהרקע לכך הוא מקורות המים המגוונים (נהר הירדן, נחל מצרים, הים התיכון ועוד) המשמשים גבולות גאוגרפיים טבעיים. דחיית דעה זו נובעת מתוך ההיכרות עם השטח, ולדבריו: "כמה נהרות יש כיוצא מנחל צור".

לדבריו 'סולמה דצור' הוא 'אלנאוואקי"ד'. מאופיו הטופוגרפי של המקום, נתיב צר שאיננו מאפשר מעבר של יותר מאדם אחד, מובן מדוע אזור זה יכול לשמש סוג של גבול, ולכן הוא שולל את הגדרת ארץ ישראל באזור הצפוני כרשות הרבים.²⁷ שניאור ציין כי פירושו הגאוגרפיים של רש"י נסמכו על עיון במקורות שלפניו, והם נושאים היבט חינוכי הגובר על ההיבט המציאותי.²⁸ דומה כי הדוגמה שלפנינו מלמדת על דרכו של רבי אשתורי הפרחי בטיעון הגאוגרפי. הוא הסתייע בפרשנותו של רש"י, שנבנתה מתוך עיון במקורות עצמם, ומספק לה אישוש בזיהוי גאוגרפי־קונקרטי בשטח. זוהי דוגמה לסוג הפרשנות השני שציין עמר: פרשנות הנובעת מראיית המציאות בשטח.

25. לונץ, תש"ס, פרק י, עמ' קצא-קצב.

26. עם זאת חשוב לציין כי בפרשנותו הגאוגרפית הוא לא נשא פנים לפירושים מוטעים מהבחינה הראלית. דוגמה לכך אפשר להביא מהפירוש הבא, שבו הוא דוחה ככל הנראה את פירושו של הערוך (שניאור, תשע"ב, עמ' 99): "עוד פירש ז"ל, ירמוך נהר הוא בדרך דמשק. זה מעיד שלא ראה ירמוך, שהרי הוא יורד מהמזרח מגולן בבשן ומתערבין עמו מימי חמי גדר, וניכנס לירדן לכמו שעה בצאת הירדן מימה של טבריה" (לונץ, תש"ס, פרק ז, עמ' קכה).

27. לדין בזיהוי 'סולמה דצור' למראה מערכת היחסים ההדוקה שבין יהודי צור והסביבה ובין ארץ ישראל בהקשר של עלייה לרגל, ראו: טפר וטפר, תשע"ג, עמ' 111-115.

28. הרמב"ן לעומתו קיבל את הזיהוי המקובל של קבר רחל על תושבי הארץ, והעדיפו על פני הפרשנות המסורתית שזיהתה את מקום הקרב מצפון לירושלים (שניאור, תשע"ב, עמ' 100 הערה 37), והדברים ארוכים.

עוד מקום שהוזכר בסוגיית הגמרא הוא 'מחתנא דגדר'. גם כאן דן רבי אשתורי הפרחי בזיהוי המקום מתוך נתוני השטח. הוא ציין כי העיר גדר, היא העיר גדרה, מצויה על 'ההרים הגבוהים', ואילו 'מחתנא דגדר' היא בקעה עמוקה הנמצאת בצדה המערבי של גדר. העיר גדר עצמה מצויה במדרון הגלעד המשתפל אל בקעת הירדן ובקעת הירמוך,²⁹ והשוו לדברי אבסביוס: "גדרה... עיר בעבר הירדן מול בית שאן וטבריה למזרח, בהר, שלרגליו נמצאים מרחצאות המים החמים".³⁰ חמת גדר מצויה בבקעת הירמוך בין הרי הגולן בצפון והרי הגלעד בדרום,³¹ ו'מחתנא דגדר' הוא ההר התלול שבדרום חמת גדר.³² זהו למעשה "כעין גבול טבעי לעבר הירדן העיקרי (Peraea) במורד ההר שאצל גדר, היושבת אצל בקעת הירמוך".³³ בפרשנות זו ביקש רבי אשתורי הפרחי להניח יסודות גאוגרפיים מוצקים לדעתו של רבי יוחנן. נוסף על כך השימוש בלשון 'ואם תרצה לרדת', מלמד כי הספר עשוי לכאורה לשמש מדריך מעשי שאדם יכול להגיע עמו למקומות אלו ולהבין את הרקע הגאוגרפי לדברי חז"ל.

'היו ישראל דרין בבשן'

זיהוי מקומות שנזכרו בספרות חז"ל הוביל את רבי אשתורי הפרחי אף לקביעות היסטוריות הנוגעות לימי חכמים. דוגמה לכך אפשר לראות בקטע הזה:

מסכת ראש השנה פרק קמא (כא, ב) מעשה שעברו יותר מארבעים זוג ועכבן רבי עקיבא בלוד. תניא אמר רבי יהודה חס ושלוש שרבי עקיבא עכבן, אלא שזופר ראשה של גדר עכבן, ושלח ר"ג והורידוהו מגדולתו. אם כן בזמן רבותי ז"ל היו ישראל (רדין) [דרין] בבשן שאותם לא באו אלא ממזרח גדר, שהוא דרך שם ללכת ירושלמה.³⁴

רבי אשתורי הפרחי זיהה גם כאן את 'גדר' כעיר גדרה שבעבר הירדן המזרחי,³⁵ והסיק מכאן על מציאות יישובית של יהודים באזור זה בתקופת התנאים.³⁶ גם קליין זיהה מקום זה כעיר

29. ראו: ספראי, תש"ם, עמ' 235 הערה 2; דבורצ'צקי, 1988, עמ' 4.

30. מלמד, תשכ"ו, עמ' 36 סי' 362.

31. דבורצ'צקי, 1988, עמ' 6.

32. שם, עמ' 13. הצד האחר של מורד זה נזכר במדרש תנאים לדברים (כו, יט, עמ' 262): "אמרו כשעלה הדרינוס במעלה חמת גדר מצא קטנה אחת בת ישראל על מעלה שן חמת גדר...". ראו שם עמ' 47-48.

33. קליין, תרפ"ה, עמ' 67-68.

34. לונץ, תש"ס, פרק י, עמ' קצג.

35. ברוב כתיבי היד של הבבלי 'ראשה של גדר', בכת"י אוקספורד 23: 'ראשה שלמדינה גרר'. נוסח זה של 'גדר' מופיע גם במקבילה בירושלמי, ראש השנה פ"א ה"ה נח ע"ב, אך בכתב יד ליידין הנוסח הוא 'שזכר ראש גר'.

36. לדיון בדברי רבי אשתורי הפרחי המזוהה כאן את רבן גמליאל הראשון, ראו קליין, תרפ"ה, עמ' 31.

גדר,³⁷ וייחד דיון נפרד בספרו עבר הירדן היהודי לדיון ביישובי היהודים באזור זה.³⁸ אלון ציין כי מחללים את השבת להעיד על מולד החודש, בתנאי שהמרחק שבין מקום המגורים של העד ליבנה אינו עולה על 'מהלך יום וליילה' (משנה, ראש השנה א, ט). מכאן לדעתו יש לדחות את דעת קליין שמדובר בעיר גדר שבעבר הירדן המזרחי, שכן מדובר בראש היישוב היהודי שהיה בעיר גזר שביהודה.³⁹ מכל מקום אפשר לראות בקטע זה דוגמה לפרשנות המבקשת להעניק ללומד 'אוריינטציה גאוגרפית' באשר למציאות היישובית בימי חכמים. חשוב להדגיש כי דברי רבי אשתורי הפרחי על מגורי יהודים בעבר הירדן המזרחי בתקופה זו אינם נובעים מניתוח שרידים ארכאולוגיים וכדומה, או ממסורות שעברו בעל פה בקרב תושבי המקום, אלא בעקבות זיהוי אתר הנזכר בתלמוד הבבלי ובהסקת מסקנה גאוגרפית ממנו. לכן יש לשייך את דבריו כאן לסוג הראשון שהציע עמר, ולא לפרשנות הנשענת על מציאות שראה רבי אשתורי הפרחי בעיניו.⁴⁰

'והא חרוב בבייר - גדר הוא'

דוגמה לפרשנות של רבי אשתורי הפרחי לתלמוד הירושלמי המשתמשת בתחום הגאוגרפיה, אפשר לראות בקטע הזה:

אמר רבי אבין חיוב המינין הללו על שאין כיוצא בהן בחוצה לארץ הוצרכו חכמים למנותם, ולא הא דבילה בבוצרה, שחיקה היא, והא תמרים באלכסנדריא, רקיקין אינון, והא חרוב בבייר, גדר הוא, והא אורז בחלתא, אבתר הוא סמוק הוא, והא כמון בקיפרוס, עקום הוא. ומסתברא שלזה פי' הר"ם (בפי'המ"ש שם) כמון גרגיריו מיושרים, וכן מסתברא שמקומות החרוב הוא בייר וגדר. ואין תמה אם קרא גדר מארץ ישראל, שהרי נאמר עליו (יהושע יט, לה) חמת רקת וכנרת, וכמו שקדם. קיפרוס הוא אי למערב עכו כמו מאתים מיל, ובלשון לעז גיפרי.⁴¹

קטע הירושלמי המצוטט כאן דן במשנה: "ואלו דברים מתעשרין דמאי בכל מקום הדבילה והתמרים והחרובים האורז והכמון האורז שבחוצה לארץ כל המשתמש ממנו פטור"

37. קליין, תשל"ח, עמ' 27.

38. כאן ראוי להזכיר את ביקורתו הוהירה של זוסמן כנגד 'מניעים שונים' שהיוו בסיס לעבודת קליין ואחרים בהקשר זה, ועל הצורך ב"בדיקה שקולה ועניינית מחודשת" (זוסמן, תשל"ו, עמ' 102 הערה 81).

39. אלון, 1957, עמ' 50 הערה 137; ספראי וספראי, תשע"א, עמ' 321. יש מי שראה באיש זה סוג של שומר בכניסה, ראו: קרויס, תרפ"ט, עמ' 420.

40. מיותר לציין כי לא די בראיית מקום כדי לקבוע מציאות יישובית שהייתה בו בעבר הרחוק בלא נתונים העולים מן השטח ומחוקים דעה זו.

41. לונץ, תש"ס, פרק לו, עמ' תקכט.

(משנה, דמאי ב, א). על פי משנה זו, יש יבולים מסוימים שאפשר לדעת עליהם בוודאות (בכל מקום שהם מצויים), שמקורם הוא מארץ ישראל.⁴² פליקס ציין כי כוונת המשנה היא שפרות אלו שימשו כסחורות לייצוא מארץ ישראל.⁴³ התלמוד הירושלמי מקשה על משנה זו, ושואל כיצד יבולים אלו גדלים גם במקומות שמחוץ לארץ ישראל (בצרה, אלכסנדריה ועוד).

זו לשונו של הקטע בירושלמי (על פי כת"י ליידן):

אמ' רבי אבין הדא מתניתא חילופא חיוב המינין האלו על ידי שאין כיוצא בהן בחוצה לארץ צרכו חכמ' למנותן. והא דבילה בבוצרה שחיקה היא, והא תמרין באלכסנדריא דקיקין אינון, והא חרוב בביארי גידוד הוא, והא אורז בחולתה אכתר הוא סימוק הוא, והא כמון בקיפרוס עקום הוא (ירושלמי, דמאי פ"ב ה"א כב ע"ב).⁴⁴

תירוצו של הירושלמי הוא שאכן יבולים אלו גדלים גם במקומות נוספים, אך צורתם שונה מצורת היבולים הגדלים בארץ ישראל,⁴⁵ ולכן אי אפשר להתבלבל ביניהם. מערכת הקושיות והתירוצים בירושלמי היא שיטתית: רשימת מקומות יישוב - ומולה רשימת שינויים בגידולים המאפיינים גידולים אלו בחוץ לארץ. במאמרנו נדון בקושייה ובתירוץ אחד מתוך מערכת זו: בירושלמי מובא 'והא חרוב בביארי גידוד הוא'.⁴⁶ 'ביארי' הוא שם של מקום (שבו נדון בהמשך), ואילו 'גידוד' הוא מאפיין של צורת היבול. רבי אשתורי הפרחי לעומת זאת הביא את הירושלמי בנוסח הזה: "והא חרוב בבייר, גדר הואי". רבי אשתורי הפרחי פירש כי 'בייר' ו'גדר' הם שמות מקומות, והתירוץ לקושיית הירושלמי הוא שלמעשה חרוב זה איננו גדל בבייר אלא בגדר, שהיא חלק מארץ ישראל. נתחיל את הדיון בדברי רבי אשתורי הפרחי בזיהויה של בייר.

'בייר' כשם מקום מובאת בכפתור ופרח במקום נוסף:

(שם כג, ב) תניא רבי שמעון בן אלעזר אומר אף חרים (ובדר) [ובייר] גדר וחברותיה. אמר רבי יוחנן בין כל אחת ואחת שמונה פרסאות. א"ד ביני ביני הוו קיימין [ופליגא דתנא דידן, וא"ד להך גיסא דארעא דישאל הוו קיימין]. מר חשיב דהאי גיסא ומר חשיב דהאי

42. בנוגע למצב בזמנו כתב רבי אשתורי הפרחי: "עכשו בארץ ישראל שרוב פירותינו משל גוים הם" (לונץ, תש"ס, פרק מז).

43. פליקס, תשנ"ד, עמ' 211.

44. לא נמצאו חילופי נוסח משמעותיים בכת"י רומי.

45. גיל ציין כי ביטויים אלו מלמדים על זלזול בפרות הבאים מחו"ל (גיל, 2008, עמ' 80).

46. בכת"י רומי הנוסח הוא: "והא חרוב בביארו גידוד הוא", בפירוש הר"ש למשנה (שם) מובא הירושלמי בנוסח הזה: "והא חרוב בבראיה גידוד", ובכסף משנה (הלכות מעשר יג, ד): "והא חריב בביארי גידוד הוא".

גיסא ודהאי גיסא. ותנא דידן מאי טעמא לא קא חשיב הני, אמר לך הני בהנך גיסא דארץ ישראל קיימי, וכי היכי דעבדי בהך גיסא עבדי בהך גיסא. נראה שחריס (בדר) [בייר] וגדר הם שלשה העיירות שקצתם היום אצל קצת למזרח. תחלה הוא גדר לצד הערבה, ולמזרחו (בדר) [בייר], והיא עיר על הר, ולמערכו בקעה עמוקה, וקורין לה היום בדר. ואל מזרח (בדר) [בייר] הוא חרים על הר לדרומו נחל, בתוכו עין טובה, וקורין לו היום חברים. ושלשתן סמוכות בין כל אחת כשתי שעות. ורבי שמעון בן אלעזר היה בקי באותה הארץ שהרי גדר מקום לימודו היה וכדלעיל.⁴⁷

הברייתא בבבלי, ראש השנה כג ע"ב, המובאת אצל רבי אשתורי הפרחי, מזכירה שלוש עיירות שבהן היו מדליקים משואות בעבר הירדן המזרחי: חרים, (ובדר) [ובייר] וגדר. לפי מימרתו של רבי יוחנן, המרחק בין עיירות אלו היה שמונה פרסאות.⁴⁸ רבי אשתורי הפרחי זיהה אותן על פי שמות ערביים שהשתמרו באזורים אלו,⁴⁹ ומיקמן כך: גדר היא היישוב הדרומי ביותר, בייר עומדת מזרחית לה (לדבריו יש שם בימיו בקעה בשם זה), וחרים נמצאת ממזרח לבייר. אם נצרף זיהוי זה של רבי אשתורי הפרחי לפרשנות הירושלמי דמאי, שהוזכרה לעיל, הרי שגדר נחשבת לחלק מארץ ישראל, ואילו בייר תחשב כבר מחוץ לגבולות הארץ, וכך גם חרים.

לוריא כתב: "כאשר סוד העבור הפך לנוסחא מתמטית ידוע לכל, לא היה מעניינם של שוני ההלכות לשמור על שורה ארוכה של שמות גיאוגרפיים, הוניתים, ולכן נשתבשה הרשימה ובחלקה גם נשתכחה".⁵⁰ בהקשר זה, שימוש במקורות חז"ל בצירוף היכרות גאוגרפית את האזור עשוי לסייע בזיהוי המדויק של מקומות אלו. בכך אפשר לכאורה להצביע על תרומה ניכרת של רבי אשתורי הפרחי לזיהוי המקומות הנזכרים בשני התלמודים. אלא שעל תרומה זו אפשר להקשות בשלושה היבטים. הקושי הראשון הוא נוסח ברייתא זו בתוספתא, בתלמוד הירושלמי ובתלמוד הבבלי בעצמו. נציג בתחילה את לשון הברייתא בבבלי, על פי כתבי היד שבתקליטור המקורות של מכון ליברמן:

47. לונץ, תש"ס, פרק י, עמ' קצד.

48. לוריא, תשל"ח, עמ' 263. לדיון באופיו הראלי של מידע זה ראו: רוזנסון, תשע"ב.

49. קליין ציין כי רבי אשתורי הפרחי "דקדק גם בנוגע לכתיבת השמות הערביים"; אליצור, תשע"ב, עמ' 1-3; זולדן, תשע"ג, עמ' 257-264.

50. לוריא, תשל"ח, עמ' 261. ראו גם את דברי החזון אי"ש: "אין אנו בטוחים אם אפשר לסמוך על מפת הארץ, שלא דקדקו בדברי חז"ל, ושמות הערים ומקומותיהם נשתנו, ויש שנמחקו זכרם ובנו על אומדנות" (חזו"א שביעית ג, יח).

נוסח הברייתא				כתב היד	
מיינכן 140	תניא ר' שמע' בן אלעזר אומ'	אף חרים	וכפר	גדר	וחברותיה
New York - JTS Rab. 1608 (ENA 850)	תניא ר' שמעון אומ'	אף חרים	וכפר	גדר	וחברותיה
New York - JTS Rab. 108 (EMC 319)	תניא ר' שמעון בן אלעזר	אף חרים	וכויר	גריר	וחבירותיה
אוקספורד 23	תנא ר' שמעון בן אלעזר אומ'	אף חרים	ובויאר	גדר	וחברותיה
London - BL Harl. 5508	תניא ר' שמע' בן אלעז' אומ'	אף מרים	וכאייר	גרת	וחברותיה
מיינכן 95	תניא ר' שמעון בן אלעזר או'	אף חריץ	וכייר		וחברותיה
דפוס פיזארו (1511)	תניא רבי שמעון בן אלעזר אומ'	אף חרים	וכייר	גדר	וחברותיה
דפוס וילנא	תניא רבי שמעון בן אלעזר אומר	אף חרים	וכייר	וגדר	וחברותיה

בדפוס שלפנינו מצוינים שמות שלושה מקומות: חרים, כייר וגדר. נוסח זה הובא גם אצל רבי אשתורי הפרחי ('בייר' ו'בדר' במקום 'כייר'),⁵¹ עם זאת נוסח זה איננו חד-משמעי בבבלי, ודומה כי זו דוגמה טובה לדברי לוריא שהוזכרו לעיל. הפריט הראשון ברשימה נתפס כשם העומד בפני עצמו. אפשר לשער שהשם הכללי 'הרים' נתפס בעיני סופרי כתבי היד כשיבוש, ולכן ביקשו לשנותו לשם מקום שנשמע להם קונקרטי יותר: 'חרים', וראו בהמשך. באשר לפריט השני, חלק מכתבי היד מלמדים כי מדובר בפריט אחד - 'כפר גדר', אך מכתבי יד אחרים עולה כי הפריט השני והשלישי הם שמות שני מקומות שונים. לפני המשך הדיון יש לעסוק גם בנוסח הברייתא המקבילה שבתוספתא ראש השנה:⁵² "בראשונה היו מסייעין מסעות בראשי ההרים הגבוהים בהר המשחה בסרטבא בגרופינא בתבור בחוורן בבית בילתי. ר' שמעו' בן לעזר אומ' אף בהרים ותבור גרור וחברותיה".

51. ונראה שסופר כת"י ערפורט של התוספתא הושפע מנוסח הבבלי כדרכו במקומות נוספים וראו למשל נתן, תשמ"ז.

52. כת"י וינה, ומקבילה חלקית בתוספתא שביעית ז, יא, עמ' 197.

גם כאן חלו שיבושים בנוסח הברייתא. המילה 'הרים' היא תואר כללי, ואיננה תואמת רשימת מקומות ספציפיים בברייתא, והמקום 'תבור' נזכר כבר בדברי תנא קמא. לדעת ליברמן יש לגרוס כאן ובתוספתא בשביעית⁵³ כנוסח הירושלמי בראש השנה (פ"א ה"ב נח ע"א), ובשביעית (פ"ט ה"ב לח ע"ד):⁵⁴ "תני בהרי מכוור וגדור". כלומר ברייתא זו עוסקת בהרים גבוהים ששימשו נקודות בולטות להשאת משואות. את שני מקומות אלו כבש אלכסנדר ינאי, וגם בהם היו משיאין משואות כדי להודיע על קידוש החודש.

דומה שאפשר לשער מה היו השלבים בהשתבשותה של ברייתא זו: המילה 'בהרי', שהייתה נסמך למכוור ולגדור, הובנה כמילה העומדת בפני עצמה - 'הרים' - מתוך ההבנה כי השאת המשואות מתבצעת בראשי הרים. המילה 'מכוור' לא הייתה ידועה, ולכן הובנה כ'מכמר' או שהאות מ"ם נוספה למילה שלפניה, וכך נוצרה המילה 'הרים' וממנה 'חרים'. מכאן נוצר שם חדש של יישוב - 'כייר'. יש לציין כי חוץ מבכת"י אוקספורד 23, שימרו כל כתבי היד והדפוסים של הבבלי את האות כ"ף של 'מכוור' במקור.

קליין זיהה את 'גדור', שהייתה עיר מוקפת חומה מתקופת יהושע בן נון,⁵⁵ בתל-ג'אדור הסמוך לעיר א־סלט, במרכז הרי עבר הירדן, והיא הנזכרת במקור שלפנינו. לדעתו כ"ד המעמדות באו מ-כ"ד ערים מרכזיות בארץ ישראל, ובעבר הירדן שימשו ערי מעמד: גדור, עמת(ם), אבל השיטים, בית הרס (= בית רמתה).⁵⁶

מעיון בברייתא זו ובמקבילותיה עולה כי נוסחה המקורי הוא ככל הנראה שני הרים בולטים בעבר הירדן המזרחי: הרי מכוור וגדור. מקום בשם 'כייר' או 'בייר' איננו קיים, ואף זיהוי גדר בברייתא זו מוקשה, כיוון שהשאת משואות התבצעה דווקא בראשי הרים הבולטים בסביבתם. אם נסכם את העולה מהיבט זה, הרי שרבי אשתורי הפרחי זיהה שני מקומות שלא היו ולא נבראו בברייתא זו (חרים ובייר), ואת גדר זיהה בעיר גדרה בעוד שמדובר בעיר גדור. נעבור עתה להיבט השני הנוגע לזיהוי גדר כחלק מארץ ישראל. פירושו של רבי אשתורי הפרחי הרואה את 'גידוד' ו'בייר' כשמות מקומות, וההנגדה ביניהם בסוגיה, יוצרים הכרח

53. בנוסחה של ברייתא זו רבו השיבושים, ונציג כאן רק את כתבי היד לתוספתא בראש השנה:

כתב יד וינה	ר' שמעון בן לעזר אומ' אף בהרים ותבור גרור וחברותיה
כתב יד ערפורט	ר' שמעון בן אלעזר אומ' אף חרים וכייר גדר וחברותיה
כתב יד לונדון	ר' שמעון בן אלעזר או' אף בהרי מכבר וגדור וחברותיה
דפוס ראשון	ר' שמעון בן אלעזר או' אף בהרי מכמר ותבור וחברותיה

54. ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה: ביאור ארוך לתוספתא, ניו יורק תשט"ו א, עמ' 576.

55. משנה, ערכין ט, ו.

56. קליין, תרפ"ד, עמ' 17-24. חשיבותה של גדור באה לידי ביטוי גם בכך שהיא העיר הראשונה שנכבשה בעבר הירדן המזרחי בידי אספסיאנוס (הובא שם).

להסביר מהי מהות הניגוד שביניהם. מתוך פירושו של רבי אשתורי הפרחי עולה כי בייר נמצאת בחוץ לארץ, ואילו גדר מצויה בתחום ארץ ישראל. רבי אשתורי הפרחי נגע בכך גם במקום אחר: ⁵⁷ "מסתברא שמקומות החרוב הוא בייר וגדר. ואין תמה אם קרא גדר מארץ ישראל, שהרי נאמר עליו (יהושע יט, לה) חמת רקת וכנרת".⁵⁸

הוכחה לדעה שגדר נחשבת לחלק מארץ ישראל אפשר להביא מהעובדה שעם כינון הפרובינקיה ערביה בשנת 106 לספירה, פוצלו ערי הדקאפוליס, והעיר גדר עברה לפרובינקיה של יודיאה. גם אב הכנסייה אוריגנס (182-251 לספירה) ציין כי "גדר היא עיר ביהודה".⁵⁹ במקורות חז"ל⁶⁰ הייתה כלולה העיר גדר בתחום שבו 'החזיקו עולי בבל'⁶¹ (וכך למעשה גם גדר).⁶² זהו סיוע של ממש לקביעתו של רבי אשתורי הפרחי; הבעיה העולה מהוכחה זו היא שאם גדר נכללת בתחומי ארץ ישראל, הרי שגם שאר המקומות הנזכרים בברייתא שבבבלי בעבר הירדן המזרחי,⁶³ ובהם בייר, הם חלק מארץ ישראל (לפרשנות רבי אשתורי הפרחי), והאבחנה לעניין א"י וחז"ל בין גדר לבייר (שזכור איננה קיימת בברייתא בבלי ראש השנה ובמקבילות), אין לה על מה שתסמוך.

ההיבט המרכזי שעליו יש לעמוד בפרשנות זו של רבי אשתורי הפרחי הוא השאלה האם גדר היא סוג של מקום. במדרש מצאנו: "רבי שמעון בן יוחי עשה טמון במערה י"ג שנים הוא ובנו אוכלים חרובים של גירודא עד שהעלה גופן חלודה" (בראשית רבה פ' עט ומקבילות). לדעת קליין הגרסא בבראשית רבה היא העיקרית בסיפור זה, ומקור החרובים היה ביישוב

57. לונץ, תש"ס, פרק לו.

58. בנקודה זו יש להראות מהי המתודה שבאמצעותה קבע רבי אשתורי הפרחי כי גדר היא חלק מארץ ישראל. העיר חמת מוזכרת בספר יהושע יט, לה כאחת הערים שהיו בנחלת שבט נפתלי, אך התלמודים חלוקים בזההיה הגאוגרפי. לשיטת הירושלמי, מגילה פ"א ה"א ע"א, ע"א, העיר חמת זהה לעיר 'חמתה'. יישוב זה היה סביב המעיינות החמים (היום 'חמי טבריה'), ועם הזמן התפשטה העיר טבריה דרומה עד שהפכו שתיהן לעיר אחת (קליין, תש"ו, עמ' 97). ראו למשל תוספתא עירובין (ה, ב, עמ' 111): "בראשונה היו בני טבריה מהלכין את כל חמתה ואין בני חמתה באין אלא עד מקום הכיפה עכשיו בני טבריא ובני חמתה חזרו להיות עיר אחת". לעומת זאת בבבלי, מגילה ו ע"א, מזהה רבא את 'חמת' עם 'חמי גדר' (כך בכת"י גוטיגן 3, לונדון 5508, אוקספורד 23 וכן - NY - Columbia X 893 T 141). בכת"י מינכן 140: 'חמת גדר'. בדפוס פיזארו ובדפוס וילנא: 'חמי גדר', או 'גר' (כך בכת"י מינכן 95 ווטיקן 134). במהלך פרשני זה (לונץ, תש"ס פרק לו), 'הלביש' ר' אשתורי הפרחי את זיהויו של הבבלי על זה של הירושלמי.

59. הובא בקליין, תשל"ח, עמ' 28.

60. ספרי דברים נא; תוספתא שביעית ד, יא וירושלמי, שביעית פ"ו ה"א לו ע"ג. לדין בכתובת זו ראו: זוסמן, תשל"ו, עמ' 213-257.

61. ראו למשל: אבי-יונה וספראי, 1974, עמ' 88.

62. יש לציין כי מדברי רבי יוחנן לעיל עולה כי 'מחתנא דגדר' הוא סוג של גבול, לפחות לעניין הלכות שבת, ואין כאן מה להוסיף.

63. בבלי, ראש השנה כג ע"ב.

'גדורה' המזוהה עם 'ג'דרה' (המצויה דרומית-מזרחית לקריית ביאליק, חיפה),⁶⁴ והשוו ירושלמי, ערלה פ"א ה"ב סא ע"א: "רבי שמעון בן לקיש אמ' בלבד דברי' שהן באין במחשבה כגון חרובי צלמונה וחרובי גידודה".⁶⁵ לדעה אחרת, 'חרובים של גירודא' (בסיפור זה) הם חרובים של חמת גדר.⁶⁶

ממקורות אלו היה אפשר ללמוד כי 'גידוד' הוא שם של מקום, אך פירוש זה איננו מתיישב בהקשר מערכת הקושיות והתירוצים בירושלמי במסכת דמאי.⁶⁷ העיקרון המנחה בסוגיה הוא שלכל מקום גידול יש מאפיינים הייחודיים לו, ולכן גם כאשר קיימים חרובים במקום 'ביארי', צורתם מיוחדת. מהי צורה זו? בבבלי בכמה מקומות נזכרת המילה 'גידודי' בהקשר של מקום הפרוץ למקום אחר.⁶⁸ רש"י פירש: "שנשתייר מן הכותל ביסוד שלשה או ארבעה טפחים גובה על כל פני הפירצה, שאינה נוחה לעבור בה".⁶⁹ לכן נראה שצורת 'גידוד', היא צורה בלתי-חלקה של הפרי, שיש בה פגימות ובליטות.

לסיכום הדיון, הרי שמקומה של 'ביארי' בירושלמי דמאי, איננו יכול להילמד מהברייתא בבבלי ראש השנה וממקבילותיה, ואין כל נתון הקושר מקום זה לעבר הירדן המזרחי.⁷⁰ הניסיון לזהותה עם עיר בעבר הירדן המזרחי בעקבות נוסח הברייתא בבבלי ראש השנה איננו אפשרי, כיוון שמקום זה איננו קיים בברייתא זו. נוסף על כך 'גידוד' הוא צורת פרי ולא שם מקום. זוהי דוגמה לפרשנות שבה המציאות הראלית בשטח היא המניעה את פרשנות הסוגיה בירושלמי (הסוג השני שציין עמר), אך המציאות הגאוגרפית כביכול (של שמות מקומות המצויים בשטח) קמה על יוצרה-הפרשן, ואיננה תואמת את פרשנות הסוגיה.⁷¹ לדעת זוסמן, הדיון בברייתא של 'תחומי ארץ ישראל', שהתמקד במקורות מספרות חז"ל

64. קליין, תשל"ח, עמ' 27; קליין, תש"ו, עמ' 61.

65. ומקבילות בספרי דברים קה, עמ' 165 ובספרא בחוקות ב.

66. לוי, תשמ"ב, עמ' 19. דבורזצקי קושרת בין סגולתם הרפואית של החרובים כנגד מחלות מעיים לביקור במרחצאות חמת גדר (למשל ביקור רבי יהודה הנשיא), שאף הוא היה מסיבה דומה (דבורזצקי, 1988, עמ' 84-85).

67. לדעת קרויס השם 'חרובי גידודה' נובע מצורת חומת העיר, שהייתה עשויה באלכסון כדי להקשות על כיבושה (קרויס, תרפ"ט, עמ' 62).

68. בבלי, שבת מא ע"א; בבלי, עירובין ו ע"א; בבלי, עירובין יב ע"ב.

69. בבלי, עירובין ו ע"א.

70. פליקס כתב: "לא ידוע דבר על זהותם של מקומות אלה" (פליקס, תשנ"ד, עמ' 211, הערה 62).

71. ראו את דברי מוטי ארד, שכתב בעניין סוגיית 'התיר רבי שיהו בני הגדר יורדין לחמתן וכו' (בבלי, עירובין סא ע"א): "הפרשנים, הן ראשונים והן חוקרים בני זמננו, הפליגו בהשערות כדי לקיים דברי האמוראים, וכך יצרו מפה בדיונית, המערערת את האמון בסוגיא התלמודית כמקור היסטורי. יתרה מזאת, הלכות עירובי תחומין נוצקו בנופו ובתולדותיו של הגליל תחת שלטון רומא, ולכן מי שיוצר מפה בדיונית פוגע בהבנת עצם הסוגיא" (ארד, 2010, עמ' 51).

המאופיינים בהקשר גאוגרפי, מלמד "שיש לנהוג זהירות והסתייגות באותו הכלל החשוב מאוד מבחינה מיתודית" שדגלו בו קליין וגיאוגרפים אחרים, שלפיו 'הטקסטים זקוקים כולם לתיקון בסיועם של הנתונים שבמקום'.⁷² דומה כי פרשנותו של רבי אשתורי הפרחי למקום 'בייר' מלמדת אף היא על הזהירות הנדרשת באימוץ פרשנויות על דרך הראליה לספרות חז"ל.⁷³

סיכום

במאמר זה עמדנו בקצרה על שלוש סוגיות שבהן שילב רבי אשתורי הפרחי היבטים גאוגרפיים בפרשנות מקורות מספרות חז"ל. כפי שראינו, בתחום הפרשנות הראלית עולה השאלה האם הפרשן משתמש במציאות הראלית לשם פרשנות התלמוד, או שמא מסיק משמעויות הקשורות לתחום הראליה מהתלמוד עצמו, וכן מהו המשקל שהוא נותן לכל אחד מגורמים אלו.

דומה כי מדיון קצר זה אפשר להסיק בזהירות כי רבי אשתורי הפרחי נתן משקל רב למציאות הגאוגרפית כפי שתפס אותה בשטח, וביקש להתאימה למקורות בספרות חז"ל. אפשר אף לומר כי במקרים מסוימים מקלקלת 'אהבת הגאוגרפיה' את שורתו פרשנותו של רבי אשתורי הפרחי.

דיון קצר זה מלמדנו כי למרות השנים הרבות שהשקיע רבי אשתורי הפרחי בסיוורים בארץ ישראל, הרי שאי אפשר לאמץ באוטומטיות את פרשנותו הראלית לספרות חז"ל (בדומה לפרשנים אחרים) בטרם בדיקת המתודה העומדת בבסיס פרשנות זו, ומתן תשומת הלב לקשיים העולים מהסוגיה עצמה.

עם זאת החשיבות שהשקיע רבי אשתורי הפרחי ביצירת 'אוריינטציה גאוגרפית' ללומד בספרו ראויה להילקח כמוסכמת יסוד לכל העוסק בסוגיות הכרוכות גם בהיבטים גאוגרפיים. כשם שאי אפשר לדון בסוגיות הלכתיות הקשורות לשימוש בחשמל, מבלי לעמוד על היבטיו הריאליים של החשמל, כך אי אפשר לעסוק בסוגיות שיש בהן היבטים גאוגרפיים בלי דיון מעמיק בהיבטים אלו. כלי זה של 'אוריינטציה גאוגרפית' ודיון בגורמים המניעים את יצירתה של ה'מפה המנטלית', ראוי לו שיימצא בארגז הכלים הפרשני של כל לומד תלמוד.

72. לדיון בכתובת זו ראו: זוסמן, תשל"ו, עמ' 223 הערה 47.

73. זאת נוסף על הבדיקה המקיפה הנדרשת בכל עדי הנוסח הקיימים כדי לעמוד על איתנות הגרסה שלפנינו ועל כיוונים אפשריים בפרשנותה.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- מ' אבי־יונה וש' ספראי, **אטלס כרטא לתקופת בית שני המשנה והתלמוד**, ירושלים 1974.
- אלון, 1957, ג' אלון, **מחקרים בתולדות ישראל בימי בית שני ובתקופת המשנה והתלמוד**, תל אביב 1957.
- אליצור, תש"ם, י' אליצור, "אימתי זמן הפורים בהתנחלות ביתאל ובמחנות הצבא שם", **תחומין א (תש"ם)**, עמ' 109-118.
- אליצור, תשע"ב, י' אליצור, **שמות מקומות קדומים בארץ ישראל: השתמרותם וגלגוליהם**, ירושלים תשע"ב.
- אסף, תרפ"ח, ש' אסף, "תוצאות ארץ ישראל לפלוני אלמוני תלמיד הרמב"ן", בתוך: **ירושלים - קובץ החברה העברית לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה: מוקדש לזכר אברהם משה לונץ למלאת עשר שנים לפטירתו (עורכים: א"ל סוקניק וי' פרס)**, ירושלים תרפ"ח, עמ' נא-סו.
- ארד, 2010, מ' ארד, "גדר, מגדל גדר וחמת גדר: שיקולים היסטוריים וגאוגרפיים בלימוד סוגיא בעירובין", בתוך: **'הלך אחר חכמים' - מחקרים בתולדות עם ישראל ותרבותו לכבוד ישראל ל' לוינ (עורכים: ז' וייס ואחרים)**, אינדיאנה 2010, עמ' 41-61.
- בן־אליהו, תשע"ד, א' בן־אליהו, **בין גבולות: תחומי ארץ־ישראל בתודעה היהודית בימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד**, ירושלים תשע"ד.
- ברוך, תשס"ה, א' ברוך, **מה נשמע בבית, תל אביב תשס"ה**, עמ' 210.
- גיל, 2008, מ' גיל, **והרומאי אז בארץ: אחד עשרה פרקים בהיסטוריה של ארץ ישראל**, תל אביב 2008.
- גרודזינסקי, תרס"ח, ר' ח"ע גרודזינסקי, "הסכמה", בתוך: **דור ישרים (כותב: י' ליפשיץ)**, פיעטרקוב תרס"ח.
- דבורז'צקי, 1988, א' דבורז'צקי, **חמת גדר מימי בית שני, המשנה והתלמוד: ניתוח היסטורי־ארכיאולוגי, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה 1988**.

- זולדן, תשע"ג
 י' זולדן, מגילה במוקפות חומה: מקרא מגילה בערים מוקפות חומה מימות יהושע בן נון, ירושלים תשע"ג.
- זוסמן, תשל"ו
 י' זוסמן, "ברייתא ד'תחומי ארץ ישראל", תרביץ מה (תשל"ו), עמ' 213-257.
- זילברשטיין, תשע"ב
 י' זילברשטיין, "תהליך הכשרת סטודנטים להוראה מהמגזר החרדי במסגרת אקדמית: מאפייני עבודה מעשית ויחסי מד"ף - סטודנטים", מאורות ליהודה פרקי הגות וחינוך: מנחות ידידות והוקרה לכבוד הרב ד"ר יהודה פליקס (עורך: מ' רחימי), אלקנה תשע"ב, עמ' 83-107.
- טפר וטפר, תשע"ג
 י' טפר וי' טפר, דרכים נושאות עם: דרכי עולי הרגל אל ירושלים בימי הבית השני, תל אביב תשע"ג.
- לונץ, תש"ס
 א"מ לונץ (מהדיר), כפתור ופרח מאת אישתורי הפרחי, דפוס צילום, ירושלים תרנ"ז.
- לוין, תשמ"ב
 י"ל לוין, "ר' שמעון בר יוחאי, עצמות מתים וטיהורה של טבריה - היסטוריה ומסורת", קתדרה 22 (תשמ"ב), עמ' 9-42.
- לוריא, תשל"ח
 ב"צ לוריא, "המשואות לקידוש החודש", בית מקרא עד (תשל"ח), עמ' 263.
- מלמד, תשכ"ו
 ע"צ מלמד (מהדיר), ספר האינומסטיקון לאבסכיוס, ירושלים תשכ"ו.
- נתן, תשמ"ז
 ח' נתן, מסורתו הלשונית של כ"י ארפורט של התוספתא, ירושלים תשמ"ז.
- ספראי, תש"ם
 ז' ספראי, גבולות ושלטון בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, תל אביב תש"ם.
- ספראי וספראי, תשע"א
 ש' ספראי וז' ספראי, משנת ארץ ישראל: מסכת ראש השנה עם מבוא ופירוש היסטורי חברתי, ירושלים תשע"א.
- עמר, תשנ"ג
 ז' עמר, "הרב אישתורי הפרחי וצמחי ארץ ישראל", סיני קיב (תשנ"ג), עמ' רסג-רעב.

- פוקו, 2010 מ' פוקו, הטרופיה: על מרחבים אחרים (תרגמה: א' אזולאי), תל אביב 2010.
- פליקס, תשנ"ד י' פליקס, עצי-פרי למיניהם צמחי התנ"ך וחז"ל, ירושלים תשנ"ד.
- פראוור, תשל"ד י' פראוור, "ר' אשתורי הפרחי - ראשון לחוקרי ארץ-ישראל", ספר שומרון, ירושלים תשל"ד, עמ' 106-113.
- פרידמן, 1988 מ' פרידמן, חברה ודת: האורטודוקסיה הלא-ציונית בארץ ישראל (תרע"ח-תרצ"ו, 1918-1936), ירושלים 1988.
- קליין, תרפ"ג ש' קליין, "החומר הטופוגראפי הארצישראלי בכפתור ופרח לר' אישתורי הפרחי", הצופה לחכמת ישראל ז' (תרפ"ג), בודפשט, עמ' 6.
- קליין, תרפ"ד ש' קליין, "חלוקת ארץ ישראל ל'מעמדות'", ספר השנה של ארץ ישראל ב-ג (תרפ"ד-תרפ"ה), עמ' 17-24.
- קליין, תרפ"ה ש' קליין, עבר הירדן היהודי, וינה תרפ"ה.
- קליין, תש"ו ש' קליין, ארץ הגליל: מימי העליה מבבל עד חתימת התלמוד, ירושלים תש"ו.
- קליין, תשל"ח ש' קליין, ספר הישוב א, ד"צ ירושלים תשל"ח.
- קרויס, תרפ"ט ש' קרויס, קדמוניות התלמוד, ברלין תרפ"ט.
- רוזנסון, תשע"ב י' רוזנסון, "משואות ראש חדש, ביטולן ותחייתן - מספרות חז"ל לפיוט הארץ ישראלי", מדעי היהדות 48 (תשע"ב), עמ' 95-126.
- ריינר, תשמ"ח א' ריינר, עלייה ועלייה לרגל לארץ ישראל: 1099-1517, חיבור לשם קבלת תואר 'דוקטור לפילוסופיה', האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ח.
- שניאור, תשע"ב ד' שניאור, "תחילת מחקר: תיאוריה הגאוגרפיים של ארץ ישראל ב'כפתור ופרח' בהשוואה להסברים הגאוגרפיים של פרשני המקרא בימי הביניים", קתדרה 143 (תשע"ב), עמ' 93-110.